

# Şadyýar hatyn

Category: Kitapcy, Sözler, Zenan şahsyýetler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Şadyýar hatyn ŞADYÝAR HATYN



## • **Ýada Mamlýuk türkmen döwletiniň ilkinji hökümdary Sultan Sejer ed-Dür ("Dürleriň daragty") hakynda**

Şadyýar hatyn (Şejer ed-Dür), Mamlýuk türkmen sultanlygynyň ilkinji soltany. Doly ady Patma El-Melike ed-Din Ümmi Halyl Şejerüd-dür.

Şadyýar hatyn, ýediniň haçly ýörişleriň dowam edýän döwründe haçparazlaryň Müsüriň Mansure şäherini gabaw astyna alan wagtynda Eýýuby türkmen soltany Salyh Eýýubyň söweşiň iň jygbalıq pursadynda wepat bolmagy bilen tagta geçen Muazzam Turanşa Türkmeniň hem janyna kast edilmegi 1250-nji ýylyň 2-nji maýynda mamlýuk emirleriniň Şadyýar hatyny sultan diýip

yylan etmegine sebäp boldy. Şeýlelikde ol yslamyň umumy taryhynda Müsürde hökümdarlyk eden ýeke-täk zenan hökümdardyr. Yöne kän wagt geçmäňkä zenan patyşanyň musliman jemgyyetçiliginde o diýen bir halanyljak zat däldigi mälim boldy. Sebäbi tabynlygyndaky halkdanam, başga ýurtlaryň musliman hökümdarlaryndanam nägileligini bildirýänleriň sany gitdigiçe artýardy. Aýratynam Bagdatda oturan abbasy halyfy Mustasym Billahyň aýyplaýy sözler bilen ýazylan haty köşgi diýseň çykgynsyz ýagdaýa salypdyr. Halyfyň hatynda: "İçiňizde soltan bolmaga erkek ýok bolsa, size Bagdatdan bir erkek ugradaýaryn" diýen kemsidiji jümleler ýazylypdy. Şonuň üçin Şadyýar hatyn mamlýuk emiri Aýbek Türkmené äre çykyp, tagty oňa bagış edýär. Şeýlelikde Mamlýuk türkmen döwletiniň gurulandygy resmi taýdan yylan edilýär. Şadyýar hatynyň haýsy dinastiýadan gelip çykandygy hernäçe jedelli bolsa-da, onuň aslynyň türkmendigini yslam taryhçylarynyň birnäçesi öz işlerinde belläp geçýärler.

### • **Şadyýar hatynyň Müsüre gelişи**

Şadyýaryň aňyrsynyň kawkažly türkmenlerdendigi we onuň Müsüre getiriliп gul-gyrnak ediliп satylandygy çaklanylýar. Eýýuby türkmen soltany Kämil ibn Adylyň ogly Salyh Eýýup ony gyrnak hökmünde satyn alypdyr. Taryhçylar Şadyýaryň juda görmegeý, akyllı we takwa zenan bolandygyny aýdýarlar. 1239-njy ýilda Salyh Eýýup Nablusda agasy tarapyndan tussag edilende, onuň ýanynda gyrnagy Şadyýar we mamlýuk hyzmatkäri Rukneddin Beýbars (Soltan Beýbars däl, bu Beýbars onuň atdaşy -t.b.) bar eken.

1240-njy ýilda Salyh Eýýup Müsürde soltanlyk edýän Adyl II-ni tussag eden mamlýuk emirlerini goldawyny alyp Müsürdäki Eýýuby türkmen döwletiniň tagtyna çykýar.

Şadyýar hatyn adamsy Soltan Salyh Eýýup bilen Kairdäki köşk rezidensiýasyna ýerleşýär. Sol ýyl olaryň bir ogly dünýä inýär we onuň adyna Halyl dakýarlar. Halyl mundan beýläk Mälik el-Mansur ady bilen tanalmaga başlaýar.

Oglunyň dünýä inmegi bilen Soltan Salyh Eýýup şol wagta çenli

gyrnagy bolan Şadyýary nikalap alýar.

• VII haçly ýörişi we haçparazlaryň Dimýat galasyny basyp almagy

Fransiýanyň koroly Luis IX-niň gurnan ýedinji haçly ýörişiniň ugry Orta ýer deňziniň gündogar kenarlaryna gönükdirilipdi. Esasanam Kipr olaryň üns merkezindedi. Eýýubylaryň Siriýadaky hökümdary Salyh Eýýup bolsa haçparaz goşunlarynyň Akkada düşläp Ierusalime gitmegine garaşýardy. Emma soltan inçekeselden ejir çekýärdi we saglyk ýagdaýy barha ýaramazlaşýardy. Kiprden gelen habara görä haçparazlar gämilleriň üsti bilen Palestinadaky Akkada däl-de, Müsürde labyryny taşlamalydy. Soltan Salyh Eýýup gyssagly ýagdaýda Müsure ýola düşdi. 1249-njy ýylyň aprelinde ol eýýäm Dimýat galasynyň golaýyndaky Asnum-Tanahda haçparazlaryň labyr taşlaryna garaşýardy. Näsaglygy zerarly ol bärík at üstünde gelmän, zemmerde (nosilkada) getirilipdi. Bäsinji haçly ýörişe uzak wagtlap goranyp halys surnugan Dimýadyň emiri Fahreddin Ýusubyň ýolbaşçylygyndaky müsürlı watan goragçylary iýün aýynyň başynda haçparazlary gören badyna, entek olar kenara golaýlaşmanka Dimýat galasyny boşatdylar, yzyndan şäher ilate hem galany taşlady. Haçparaz basybalyjylar Dimýaty garşylyk görmezden eýelediler. Muňa sebäp hökmünde Fahreddin Ýusubyň soltanyň agyr hassa ýatandygyny bilyändigi we Asnum-Tanahdan hiç hili habar gelmezligini soltanyň ölme ähtimallygyna ýorandygy görkezilýär.

Bu haçly ýörişiniň hristian hronikaçy-taryhcysy Joinwill şeýle diýýär: "Musulmanlar soltan üç aýry habarçy kepderi bilen Korol Luisiň labyr taşlandygyny habar berdiler. Soltan agyr hassa bolandygy sebäpli, olar hiç hili jogap alyp bilmediler. Sonuň üçin olar soltany öлendir öýdüp, Dimýat galasyny terk etdiler. Türkmenler bu galany terk edenlerinde gaýyklardan düzülen köprini weýran etmän, uly ýalňyşlyk goýberdiler. Eger gaýyk köpri ýykylan bolsa Nil derýasynyň aýagynda haçparazlar gury ýere ýetmek üçin ep-esli kynçylyk çekjekdiler".

(Joinville, II bölek, VI bölüm 72-nji paragraf)

## • **Soltan Salyh Eýýubyň ölümü**

Soltan bu gezegem zemmerde Asnum-Tanahdan has ygtybarly berkitme bolan Mansure galasyndaky köşge götürildi. Ol ýerde onuň aýagy şikesli bolup çykdy we lukmanlar munuň emini tapyp bilmediler. Soltanyň aýagynyň kesilmegi makul bilindi. Megerem operasiýa agyr düşen bolmaly, Salyh Eýýup kän wagt geçmäňkä, 1249-njy ýylyň 22-nji noýabrynda aradan çykdy. Ol Müsüriň soltany bolup on ýyl hökümdarlyk sürüpdi.

Soltan Salyh Eýýubyň jesedi gizlinlik bilen Nil derýasyndaky mamlýuk esgerleriniň dynç alýan Rauda galasyna (Kalat-y Ruda) galasyna äkidilýär we ol ýerde gizlin mazarda jaýlanylýar. (Haçparaz howpy sowulandan soñ tagta geçen Aýbek Türkmen Salyh Eýýubyň guburyny Kairde gurduran medresesiniň ýanyndaky kümmede götürýär).

Dimýat galasy goranyssyz haçparazlaryň eline geçenden soñ, haçparazlar ýüzlerini Mansure galasyna gönükdirýärler. Mansure galasyň öñündäki "Bahr-El-Saghır" atly kanaly Nil derýasynyň möwsümlük daşmagy bilen galanyň öñünde hasam daşypdy. Mansure galasy eýýuby türkmen goşuny tarapyndan goralyardı. Haçparazlar galanyň öñündäki kanalyň gaýrasynda karargählerini gurýarlar. Kanalyň suwy çekilişyänçä tutuş alty aýlap haçparazlar galanyň öñünü saklap ýatýarlar. İlkibaşa haçparazlar bilen ownuk-uşak çaknyşyklar bolup geçýär. Eýýuby goşunyndaky düýpli kemçilikler goşunyň mamlýuk serkerdeleri tarapyndan doly düzedilýär. Emir Fahreddin Ýusup başlyklaýyn, müsürlili watan goragçylarynyň mamlýuk türkmen emirleri müsürlileriň goranyşyna üstünlikli ýolbaşçylyk etdiler. Jygbajgly pursatda goşunyň serkerdebaşsy Soltan Salyh Eýýubyň aradan çykmagy goşuny moral taýdan ruhdan gaçyryp biljekdigi gümansyzdy. Şonuň üçinem Şadyýar hatyn köşk işlerinden jogapkär hadym Tawasy Jemaleddin Muhsiniň we goşunyň serkerdesi Emir Fahreddin Ýusubyň maslahaty bilen Salyh Eýýubyň ölümünü gizläp saklamagy makul bilyär. Müsür goşunyny elde saklaýan az sanly mamlýuk emirleriň goldawy bilen Soltan Salyh Eýýubyň dul galan aýaly Şadyýar hatyn adamsynyň ölümünü gizläp saklaýar.

Salyh Eýýup yzynda belli bir mirasdüser goýmandy. Emma onuň uly ogly Muazzam Turanşa Türkmen Al-Jazira welaýatynyň häkimi hökmünde welaýatyň merkezi Hasankeýfde oturýardy. Salyh Eýýup gyssagly ýagdaýda ogly Muazzam Turanşany Müsure getirmek üçin bahry mamlýuklarynyň emiri Faryseddin Aktaý Türkmeni Hasankeýfe ugradýar. Muazzam Turanşa haýdan-haý Müsure tarap ýola çykýar.

• **Şadyýar hatynyň wagtlaryn dolandyran Müsür sultanlygy we haçparazlaryň derbi-dagyn edilmegi**

Muazzam Turanşa Müsüriň Mansure galasyna gelýänçä Şadyýar hatyn effektiv ýagdaýda Müsür sultanlygyny dolandyrdy. Sultan Salyh Eýýup operasiýa edilmäňkä birnäçe boş kagyzyň aşagyna öz möhürini basypdy. Şadyýar hatyn we Emir Fahreddin Ýusup soltanyň adyndan buýruk taýýarlanlarynda, şol möhürli boş kagyzlar ulandylar. Soltanyň gol çekmesi hökmany resminamalara bolsa Sohail atly bir hyzmatkär soltanyň goluny "ýasaýardy". Şadyýar hatyn şeýdip hemmeleri soltanyň heniz ölmändigine we heniz syrkaw ýatandygyna ynandyryp bildi. Ol her gün sultan üçin nahar taýýarladýardy, taýýarlanan iýmitler soltanyň çadyryna getirilip, yzyna boş-gaçlar we agyzdan galan nahar galyndylary ugradylýardy. Sultan Salyh Eýýup hiç hili wesýetnama taýýarlamandy. Şonuň üçin ol ogly Muazzam Turanşany Müsure çagyranam bolsa, onuň sultanlyk tagtyna oturmalydygy barada hiç hili resmi esas ýokdy. Şeýle-de bolsa, Şadyýar hatyn Turanşanyň tagta geçmelidigi barada galp resminamany taýýarlap, ýokary wezipeli emeldarlaryň, mamlýuk emirleriniň Salyh Eýýubyň "permanyna" uýup, onuň ogly we mirasdüseri Muazzam Turanşaha boýun sunmaklaryny üpjün etdi. Şeýle-de bolsa, Salyh Eýýubyň ýogalma ähtimallygy Mansuredäki birnäçe müsürlü emeldarlar we harby gullukçylar tarapyndan çak edilmän duranokdy. Soltanyň kömekçisi hökmünde onuň ölümünü gizlän Emir Husameddin bir buýrugy (hökümalaryň goly diýip Sohailiň goly çekilen) okanda, buýrukdan şübhelenip, bu barada iñ ýokary wezipededäki ýolbaşçysyna habar berende, ol soltanyň aradan çykandygyny bilip galdy. Birnäçe mamlýuk türkmen

emirleri we atabegleri Emir Fahreddin Ýusubyň göýä hökümdar kimin özünü alyp barmasyny, onuň hemme bolýan zatlardan (soltanyň ölüminden) habarlydygyna ýorulýardy. Birnäçe kişi Muazzam Turanşanyň yzyndan Emir Faryseddin Aktaýyň Hasankeýfe ugradylmagyny soltanyň ýogalmagy sebäp boldy diýip çak edýärdi.

Bu habarlar haçparazlaryň lagerine-de ýetmän duranokdy we haçparazlaryň Dimýatdaky ýokary wezipeli serkerdeleri hem soltanyň aradan çykandygyna ynanyň başladylar. Edil şol wagtlar hem Ýewropadan Luis IX-niň dogany Alfonso Poito Kuntunyň baştutanlygyndaky ikinji uly goşmaça güýç Müsürdäki haçparaz goşunyna gelip goşuldy.

Ýeterlik mukdarda güýç toplan haçparazlar gönüden-göni Kairiň üstüne ýöriş edermen boldular. Goşundan bölünip aýrylan uly haçparaz goşun birligi Fransiýanyň koroly Luis IX-niň beýleki bir dogany Robert Artoislynyň garamagyna berildi. Bu goşun birligi Asnum (házırkı Albagr Alsaghır) kanalyndan geçip Mansuräniň üç kilometr uzaklygynda bolan Gidelladaky müsür goşunynyň ştabyna hüjüm edýär. Mamlýuk goşunynyň serkerdesi Emir Fahreddin Ýusup bu duýdansyz hüjüme garaşmandygy üçin ýeterlik goragy ýokdy. Ol eşiklerini geýip durka haçparazlar tarapyndan şehit edildi. Haçparazlar indi öñe süýşüp Mansure şäherine çozuş gurnap başlaýarlar. Soltan Şadyýar şol wagt öz iniciatiwasy bilen müsür goşunynyň serkerdeligini ele alan Emir Beýbarsyň maslahatyny kabul edip, Mansure galasyny üstünlikli gorap başlaýar.

Çozuşy gurnan haçparaz goşun birligi Mansure şäherinde ýiti garşylyga uçradı. Goşun birliginiň serkerdesi Robert Artoisly öldürildi, haçparazlar uçdantutma ýok edildi. Müsür goşunynyň haçparazlaryň hüjüminden gaçan az sanly böleginden we şäheriň ýasaýjylaryndan düzülen bu şanly ýeňiş Emir Faryseddin Aktaý Türkmené degişlidi. Ýeňisiň gazanylmagynda eýýubylar bilen birlikde şol wagtdan başlap uzak wagtlap Orta Ýer deñzini gorap saklan Beýbars Bundukdary, Muizziddin Aýbek, Kalawun el-Alfy ýaly türkmen emirleriniň hem uly goşandy bardy.

1250-nji ýylyň fewralynda merhum Soltan Salyh Eýýubyň ogly Muazzam Turanşa ahyryn Müsure gelip ýetipdir. Müsüriň kazysy

Bedreddin el-Sinary Turanşa Türkmeni garşylamaga Gazzä gidýär. Gazzede Muazzam Turanşa soltanyň kömekçisi Husameddin bilen duşuşýar. Täze wezipäni kabul eden Muazzam Turanşa demirgazyk Müsürde Nil derýasynyň deltasynyň gündogarynsaky El-Salhiýä (házırkı Şarkiýe welaýatynda) gelýär. Haçparazlaryň Mansurede bolmagy Kaire gitmäge mümkünçilik bermändir. Şol ýere gelen Şadyýar hatyn Turanşa Türkmenne resmi ýagdaýda kakasy Soltan Salyh Eýýubyň ýogalandygyny habar berýär. Müsüriň ýokary wezipeli emeldarlary El-Salhiýä gelip, täze soltana boýun sunýandyklaryny mälim edýärler. Turanşa öz hormatyna guralan dabarany sowansoň Mansurä yöneldi. Ol Mansurede goşuna we ýurds kakasynyň ölüm habaryny mälim etdi.

1250-nji ýylyň 6-njy aprelinde Mansuräniň golaýynda bolan Fariskur söweşinde haçparazlar müsürliler tarapyndan derbi-dagyn edildi. Farikur söweşinde haçparazlaryň serkerdesi bolan Fransiýanyň koroly Luis IX muslimnlara ýesir düşdi.

- **Turanşanyň garşysyna bolan çaknyşyklar we onuň dildüwşük guralyp öldürilmegi**

Ýedinji haçly ýörişiň goşunu çym-pytrak edilip, Fransiýanyň koroly Luis IX ýesir alynandan soň täze soltan Muazzam Turanşadır Şadyýar hatynyň we mamlýuk serkerdeleriniň arasynda Müsürde häkimiýetiň kimiň eline geçmelidiginiň üstünde syýasy oňuşmazlyklar döräp başlady.

Ýewropaly basybalyjylara garşı şanly ýeňisiň gazanylmacyna Muazzam Turanşanyň ata pendine eýermegi sebäp bolupdy. Turanşa kakasynyň ölüminden soň ýurda agalyk surmäge dalaşgärlik edýän Şadyýar hatyndyr mamlýuk emirleri barka, özünüň Müsürde ine-gana soltanlyk surmejegine göz ýetirdi. Şonuň üçin ol kakasynyň elinde işlän emeldarlary wezipeden çetleşdirmäge, olaryň ýerine bolsa Hasankeýfde kömege gelenleri belläp başlady.

Özünüň ilki gul hökmünde satyn alan mamlýuklaryna we özüne Al-Jazirada wezipe berenlere möhüm wezpeleri ynandy. Mysal üçin, biçilen bir garaýagyz guluna "hökümdarlyk saraýynyň wekilharjy" (ussadar) wezipesini berdi. Başga bir biçilen

garaýagyz guluny-da "Hökümdaryň goragçylary" gwardiýasynyň başlygy Emir Jandary wezipesinden boşadyp ýerine goýdy. Kakasyna goldaw beren kömekçi sultan Emir Husameddini wezipesinden boşatdy, onuň ýerine öz adamy Jamaeddin Akuşy belledi. Onuň bu syýasaty täsirliliği güýcli bahry mamlýuklaryny özüne garşy öjükdirmekden başga zada ýaramady. Mundan soñ ol Müsüri halas eden eneliği Şadyýar hatynyň garşysyna duşmançylykly hereketleri edip başlady. Oňa kakasynyň gyrnagyndan başga zat däldigini, şonuň üçinem kakasynyň günden-göni mirasdüşeri hökmünde özünüňem gyrnagy bolýandygyny aýtdy. Mertebesine dil ýetirilen Şadyýar hatyn muňa diýseň ynjadi we mamlýuk serkerdelerine hat ýazyp, özünü Turanşadan goramaklygy towakga etdi.

Turanşa Şadyýar hatyn Ierusalimde gezip ýörkä, yzyndan çapar ugradyp, merhum kakasynyň aýalyna beren gymmatbahaly şay-seplerini we eşiklerini gaýdyp bermegi talap etdi. Bu nämuwapyk hereket Şadyýary hasam beter ynhytdy. Ol sözi geçginli mamlýuk emirlerine öweý oglunyň üstünden arz etdi. Mamlýuk emirleriniň iň täsirli ýolbaşçylaryndan Faryseddin Aktaý muny eşdip, Turanşanyň bellisini etmegi belli-külli niýetine düwdi. Faryseddin Aktaý ondan önem Turanşanynyň daşyndan dışını gyjap ýördi. Çünkü Turanşa Hasankeýfdekä oña Müsür emirligini wada beripdi. Emma ol Müsure gelensoň beren wadasında tapylmandy.

Turanşa üstünden edilen ýene bir şikaýat bolsa onuň şerap içmegini, içip serhoş bolansoňam töweregindäkilere, hususanam kakasynyň hyzmatyny edenlere her dürli hapa-paýyış sözleri aýtmagy, haýbat atmagy ýaly oñlanylmajak hereketleri edýänligidi. Mamlýuk emirleri ony bu bolgusyzlyklaryndan dändermäge çalyssalar-da, Turanşa gepe-söze gulak salarly däldi. Hat-da ol serhoş wagty gylyjyny bulaýlap, mamlýuk emirlerini atlaryny tutup gygyryp "Ynha, görün, bahry mamlýuk emirlerini eýderin, beýderin" diýip gygyrmakdanam gaýtmandy.

Mamlýuk emirleri Dimýat galasy haçparazlaryň elinden alınan wagtyndan başlap, Turanşanyň öwzaýynyň üýtgejegini añypdylar. Bahry mamlýuklaryndan Beýbars Bundukdary (soňra sultan olan) soltanyň garşysyna dildüwşik gurap ony öldürmegi makul bildi.

1250-nji ýylyň 2-nji maýynda Farispur söweşinde ýesir düşen haçparaz serkerdeler boýunça geçirilýän gepleşikleri gutarmanka Soltan Turanşa Nil derýasynyň kenarynda gurlan han çagyrynda uly zyýapat berdi. Bu zyýapatyň soñunda Beýbars we onuň ýanyndaky mamlýuk esgerlerinden düzülen topar Turanşanyň üstüne hüjüm etdiler. Soltan Turanşa agyr ýaralandı. Zarp bilen urlan gylyçlaryň biri onuň bir elini ikä bölüp taşlapdy. Soltan Turanşa ýaraly halda Nil derýasynyň boýundaky galalaryň birine özünü atdy we goranmaga başlady. Dildüwşikçi topar onuň söbügine mündi. Galanyň diňleri oda berildi. Soltan diňde tutaşan güýçli ýangyndan gaçyp gutulmak üçin aşak düşmäge mejbur boldy. Yzyndanam Nil derýasyna tarap gaçyp ugrady. Emma atylan naýzalaryň biri onuň gursagyna çümdi. Gursagy naýzaly soltan süýrenip diýen ýaly Nil derýasyna özünü atdy. Dildüwşüge gatnaşýanlar derýasynyň kenaryndaky gorag haýatlaryna çykyp ony oka tutdular. Turanşa diri galmak üçin olara ýalbarmaga durdy. Eger janyny bagışlasalar soltanlykdan el çekjekdigini aýtdy. Beýbars derýanyň gyrasyndan ok atyp ony öldürmegiň kyn boljakdygyny bilip hut özi derýa girdi we Turanşany gylyçlap öldürdi.

Başga bir çeşme dildüwşügi gurnanyň Beýbars däl-de, Faryseddin Aktaýdygyny we soltany onuň öldüründigini ýazýar.

### • **Müsürde soltanlygyň Şadyýaryň eline geçmeli**

Turanşanyň öldürilmeginden soñ mamlýuk emirleri soltanyň otagynda (arapçasy "dihlis") ýygnandylar we Şadyýar hatyny täze soltan diýip yylan etdiler. Mamlýuk emiri Muizziddin Aýbek Türkmeni-de atabeg edip bellediler. Şadyýar hatyn şol wagt Kair galasyndaky soltanyň kösgündedi. Ol öz ýanyna ugradylan çaparlara bu jogapkärli wezipäni kabul etjekdigini mälim etdi. Döwlet ýolbaşçylarynyň ähli şahsy düzümi Şadyýar hatyna boýun sunýandyklaryny yylan etdiler. Şadyýar hatyn soltanlyk ünwany hökmünde "El-Malike Ismeteddin Umm-Halyl Şejer-üd-Dürr", "Maliket-el-Müslimin", "Walidat El-Melik El-Mansur Halyl Emir El-Möminin" ünwanlary berildi. Metjitlerde okalan juma hutbalarynda ady "Umm El-Melik Halyl" we "Sahibat

El-Melik Es-Salyh" (ýagny "Soltan Halylyň ejesi we Sultan Salyhyň aýaly") diýip tutuldy. Bu ünwanlar bilen pul zikgelendi. Soltanyň permanlaryna we resminamalara "Walidat Halyl" ady bilen gol çekdi. Şeýtmek bilen ol gönüden-göni özünüň däl-de merhum adamsynyň we heniz ýasy kiçi oglunyň atlaryna goldanyp hökümdarlyk edýändigini görkezmek isläpdi.

- **Ýesir saklanýan Luis IX-niň fidýe alynyp boşadylmagy**

Täze soltanyň işe başlap, ilkinji eden işi haçparazlaryň serkerdesi bolan Fransiyanyň koroly Luis IX hakynda belli karara gelmek boldy. Luis IX Fariskur söweşinde ýesir düşüp Mansure galasynda saklanýardy. Korol dezinteriýa keseline ýolugypdy. Arap hekimleriniň biri onuň ugruna seredip saglygyny dikeldipdi. Haçparazlar häzirem Dimýat galasyny ellerinde saklayardylar. Ýesir saklanýan korolyň azat edilmegi üçin 800.000 wizantiýa altyny (Bezant) ýa-da 500.000 fransuz altyny (livres tournois) fidýe tölenmegini we Dimýat galasyny boşadylmagyny talap etdiler. Ýesir korol boýunça gepleşikleri Turanşanyň wezipeden boşadan emiri Husameddin alyp barýardy. Şertleri kabul eden Luis IX Dimýatdaky haçparazlara habar iberipdir. Şadyýar hatyn sultan yqlan edilensoň, 800.000 wizantiýa altynyny Dimýatda jemlemegiň kyn düşjekdigi üçin talap üýtgedildi. Haçparazlaryň boýnuna bu fidýäni iki tapgyrda tölemeklik goýuldy. Birini tapgyrda tölenmeli pul tölenensoň korol azat edilmeli we ol Dimýata gidip, ol ýerdäki haçparaz goşunu alyp Palestina çekilmelidi. Şol ýerde-de fidýäniň galan bölegini tölemelidi.

Korolyň fidýesi buthana rysarlaryndan karz alyp tölendi. Dimýatdan tölegiň birinji bölegi gelen badyna korol we beýleki haçparaz ýesirler boşadyldy. Azat edilen ýesirler Dimýata gitdiler. 1250-nji ýylyň 8-nji maýynda Luis IX bilen bile musulmanlara ýesir düşen 12 müň haçparaz esger Dimýatdaky galan-gaçan haçparazlar bilen birigip galany boşatdylar we Palestinanyň Akka şäherine çekildiler.

- **Şadyýaryň hökümdarlygyna bildirilen nägilelik**

Şadyýaryň Müsürde häkimiýeti ele almagy we Müsürdäki eýýuby türkmenleriň döwlet dolandyryşyndan çetleşdirilmegi Müsürde o diýen bir nägilelik döretmändir. Emma haçparazlaryň serkerdesi bolan fransuz koroly Luis IX-niň goýberilmegine welin garşı çykanlar köp bolupdyr. Şadyýar hatynyň sultanlyk tagtyna oturdylmagyna Siriýadaky eýýubylar we Bagdatdaky abbasy halyfy doly garşı çykýandyklaryny mälim etdiler.

Soltan Turanşanyň janyna kast edilip öldürilendigi we onuň ýerine Şadyýar hatynyň Müsür hökümdart diýip yylan edilendigi baradaky habar Siriýa calt ýaýrady. Siriýadaky emirlerden Şadyýara boýun sunmaklyk talap edildi. Siriýadaky emirler boýun sunmakdan yüz dönderdiler. Soltanyň kömekçisi bolan Krak galasynyň emiri bolsa Kairdäki Şadyýar garşı aýaga galýandygyny yylan etdi. Siriýaly emirler Siriýanyň sultanlygyny eýýuby hanedanlygyndan bolan Halap emiri Nasyr Ýusuba berdiler. Muňa jogap hökmünde Müsüri dolandyryjylae Müsürde eýýubylara ygrarly bolup galýandygyny mälim eden ähli emirleri tussag astyna aldylar.

Şol bir wagtyň özünde Bagdatda oturan abbasy halyfy Mutasym aýal maşgalanyň musulman ýurda hökümdarlyk etmeginiň ylalaşyp bolmajak ýagdaýdygyny aýtdy. Halyf Mutasemyň Kaire ýollan hatynda şeýle diýilýärde:

*"Eger sizde hökümdar bolmaga erkek galmadyk bolsa, onda biz bärden erkek ugratmaga taýýar"*

Abbasy halyfynyň Şadyýar hatyny Müsüriň hökümdary hökmünde ykrar etmezligi oña goldaw beren bahry mamlýuklaryna ýokuş degdi. Müsüriň dowam edýän döwlet ýörelgesine laýyklykda hökümdaryň kanunu taýdan ykrar edilmegi üçin Bagdatdaky abbasy halyfynyň razylygy gerekdi. Müsür sultanlary dini ünwanlary göterenokdy, şol sanda dini taýdanam abbaylara garaşly däldi. Muňa garamazdan täze sultanyň abbasy halyfy tarapyndan makullanmagy hökmany şert hasaplanýardy.

Müsürde agalyk sürýän mamlýuk emirleri halyfy razy etmek üçin başga çärä yüz urdular. Şadyýar hatyn sultanlykdan el çekýändigini mälim etdi. Bahry mamlýuklarynyň iň abraýly serkerdeleriniň biri we döwletiň atabegi Emir Aýbek Türkmen Şadyýar bilen nikalaşdy. Soltanlyk tagtyna Aýbek Türkmen

oturdy. Şeýlelikde, Şadyýar hatynyň altmyş güne çeken sultanlygy resmi ýagdaýda soñlandy. Şol sanda Müsürde eýýubylar hanedanlygynyň höküm sürmegi-de doly tamamlandy. Täze Mamlýuk türkmen döwletiniň binýady tutuldy. Yöne Soltan Aýbegiň aýaly bolandygy sebäpli Şadyýaryň adamsyna sözi geçýärди. Bu bolsa onuň Müsürde ýene-de häkimiýetde esasy rol oýnamaga dowam edendigini görkezýär.

### • **Şadyýar hatynyň Soltan Aýbek bilen biletikdäki döwlet dolandyryşy we ölümü**

Emir Aýbek Müsüriň hökümdary bolanda "Melik Muiziddin Aýbek" tagt adyny aldy. Soltan Aýbek eýýuby soltany Salyh Eýýubyň guludy. Munuň üçin "salyhyá mamlýuklary" adyny alan beýleki dört emir (Faryseddin Aktaý, Beýbars Bundukdary, Seýfeddin Guduz, Bilban el-Rasidi) bilen bile Müsürde agalyk sürmäge başlady.

Soltan Aýbek abbasy halyfyny razy etmek için özünü halyfyn Müsürdäki wekili diýip yylan etdi. Siriýaly eýýubylary razy etmek we häkimiýetiň kanunylygyny görkezmek üçin bolsa, eýýubylar hanedanlygыndan bolan Soltan Kämil ibn Adylyň agtygy alty ýaşly Eşrep Musany gözlük üçin Müsürdäki eýýubylaryň soltany diýip yylan etdi.

Syýasy atmosferany kadalaşdyemak için Müsüriň soltany diýip yylan edilen Aýbek Türkmen syýasy atmosferany kadalaşdyrmak üçin wagtlaýyn (bir hepdelik) sultanlykdan el çekdi. Şeýle-de bolsa Aýbek soňra "şärikdeş hökümdar" hökmünde Eşrep Musanyň dört ýyllyk "hökümdarlyk" döwründe Müsüri özi dolandyrdy.

Siriýaly eýýubylar muña-da nägilelik bildirdiler. Siriýaly eýýubylaryň soltany Nasyr Ýusubyň ýolbaşçylygyndaky goşun we beýleki eýýubylaryň hökümet ýolbaşçylarynyň birigen güýji Müsure ýöriş etdiler. Mamlýuk türkmen emirleriniň ýolbaşçylygyndaky müsürliler bilen Kairiň eteginde Salyhyá söweşi diýen gandöküşikli söweş bolup geçdi.

Müsür mamlýuklary söweşden ýeñiji bolup çykdy. Siriýaly eýýubylaryň goşunu yza serpikdirildi. Yzsüre bolup geçen Kora söweşinde mamlýuklar siriýaly eýýubylary doly çym-pytrak edip,

Müsürden kowup çykardy. Soňky ýyllarda mamlýuklar döwletiň çäklerini giňeldip, Palestinanyň we Siriýanyň günorta sebitlerini eýelediler. Siriýaly eýýubylar mamlýuklaryň Siriýany doly basyp almasyndan gorkup başladylar.

Dogan dogany gyryp ýörkä, Bagdatdaky abbasy halyfyny şol wagt demirgazykdan we demirgazyk-günbatardan abanýan mongol howpy ünjä goýýardy. Şonuň üçin ol Müsürdäki mamlýuklar bilen siriýaly eýýubylaryň arasynda ýaraşyk baglaşmak üçin araçy bolup çykyş etdi.

Baglaşylan ýaraşyk şertnamasyna laýyklykda Müsüriň täze Mamlýuk döwleti öñki Müsür Eýýuby döwletiniň çäklerinden has giň territoriyany öz golastyna aldy.

1254-nji ýylda Aýbegiň Müsürdäki agalyggyna garşı öz içinden howp abanyp başlady. Bahry mamlýuklarynyň ýolbaşçysy Emir Faryseddin Aktaý we oňa garaşly emirler (Beýbars Bundukdary, Kalawun el-Alfy we başgalar) "döwlet içinde döwlet" emele getirip, Soltan Aýbegiň hökümdarlyggyna howp abandyrýardylar. Müsüriň iň soňky eýýuby soltany Salyh Eýýubyň gullary bolandygy üçin "Salyhyé mamlýuklary" at berilen bu toparyň ýolbaşçysy Faryseddin Aktaýdy. Emir Faryseddin Aktaý eýýubylaryň Hama emiri Mansuryň gyz doganyna öýlenensoň Kair galasynda ýaşamak üçin Aýbekden idin sorapdyr. Soltan Aýbek Emir Aktaýyň eýýuby melikesine öýlenmek bilen özünü kanunuň taýdan eýýuby soltany hökmünde yqlan etmeginden gorkdy. Aýbek, Seýfeddin Guduz we beýleki mamlýuklar dildüşük gurnap Faryseddin Aktaýy soltanyň köşgünde öldürdiler. Emir Faryseddiniň ýakyn dostlary Emir Beýbars Bundukdary, Emir Kalasun el-Alfy we olaryň tabynlygyndaky mamlýuklar Karaga, soňam Siriýa gaçdylar. Soltan Nasyr Ýusup olary yzyna – Müsure ugratmadı.

1255-nji ýylda Siriýanyň soltany Nasyr Ýusup gaýtadan Müsüriň serhedine goşun ugratdy, olaryň arasynda Müsürden gaçan "salyhyá mamlýuklary-da" bardy. Bu gezegem ýow üstünlik bilen gaýtaryldy. Aýbek Türkmen siriýalylary ýene derbi-dagyn etdi. Aýbek Türkmen siriýaly eýýubylara garşı ursup ýören wagty döwlet dolandyryşy ýene Şadyýar hatynyň elinde galdy. Ýone Şadyýaryňam adamsy Aýbek bilen arasy bozulyp ugrapdy. Çünkü

Şadyýar hatynyň döwlet dolandyryşynda kabul eden kararlaryny we eden işlerini adamsyndan gizländigi aýdylýar. Soltan Aýbegiň Şadyýardan öñem Ümmi Aly atly aýaly bardy. Onuň Ümmi Alydan Mansur Aly atly ogly dünýä indi. Şadyýar hatyn gabanjaňlygyna bäs gelip bilmän, bu adamsyny bu aýalynyň talagyny bermäge mejbur edipdi.

1257-nji ýylда Soltan Aýbek Siriýa gaçan mamlýuklara garşı güýç birikdirmek üçin eýýubylaryň Mosuldaky emiri Bedreddin Lulunyň gyzy bilen nikalaşmagy müwessa bildi. Taryhçy El Makriziniň berýan habarynda, Bedreddin Lulunyň Soltan Aýbege Şadyýar hatynyň Şamdky eýýuby soltany Nasyr Yusup bilen gizlin hat alyşýandygyny we oña sowgat-peşges iberip, Aýbegi öldürtmekci bolýandygyny, soňam Nasyr Yusup bilen nikalaşyp, ony Müsüriň soltany etjek bolýandygyny habar berýär. El Makriziniň pikirine görä, ýagdaýdan habardar bolan Aýbek Şadyýary öldürtmegi makuk bilýär. Şeýle-de El Makrizi Şadyýar hatynyň adamsy Aýbegiň özünü öldürtjegini duýup öňürttiländigini ýazýar. Ol agşam hammama girende hyzmatkärlerine Aýbegi öldürme emrini berýär. Soltan Aýbek hyzmatkärleriň tüýsuniň bozuklygyny görüp, eýgiliğin ýokdugyny aňýar we aýaly Şadyýary kömege çağyrýar. Şadyýar hatyn adamsyna dözmän ony ölümden alyp galmaga-da synanyşýar, emma şol wagt Muhsin el-Jorgi atly hyzmatkär "Eger ony diri galdyrsaň seni-de, bizi-de öldürer" diýip gygyrmasyndan soň adamsynyň öldürilmegine göz ýumýar.

Ertesi Şadyýar Müsüri ýedi ýyllap dolandyran Aýbek Türkmeniň garaşylmadık ýagdaýda hammamda aradan çykandygyny halka mälim edýär. Emma Soltan Aýbegiň emirleriniň ýolbaşçysy Emir Seýfeddin Guduz we merhum sultan Muizziddin Aýbegiň adyny göterýän "Muizziye mamlýuklary" muňa ynanmaýar. El Makrizi Şadyýaryň merhum adamsynyň yüzükli barmagyny kesip Izzeddin Aýbek el-Halaba ugradandygyny we oña Müsüriň soltany bolmagy teklip edendigini ýazýar. Emma Izzeddin Aýbek el-Halaby muňa razy bolmandyr. Ibni Taghri bolsa kesilen yüzükli barmagyň ilki Izzeddin Aýbek el-Halaba, soňra Emir Jemaleddon ibni Aýdgudä iberilendigini, ýöne olaryň ikisiniňem Müsüriň soltany bolmakdan yüz dönderendiklerini ýazýar.

Muizziýe mamlýuklarynyň topary Şadyýar hatyny we onuň hyzmatkärlerini tussag astyna alýarlar. Hyzmatkärler gynamalara tutulansoň eden etmişlerini boýun alýarlar. Şadyýar hatyn muizziýe mamlýuklary tarapyndan öldürilmek islenýär. Munuň tersine salyhyýa mamlýuklary ony goramaga çalyşýar. Şadyýar hatyn Kair galasynda Kämil ibn Adyl döwründe gurlan Gyzyl diňde tussag astynda saklanýar.

Muizziýe mamlýuklary toparynyň, hususan-da Emir Seýfeddin Guduzyň sözü bilen Soltan Aýbegiň birinji aýalyndan bolan ogly Mansur Aly on üç ýaşynda Mamlýuk türkmen döwletiniň sultanlyk tagtyna çykarylýar.

Ýaş sultan Mansur Aly ejesi Ümmi Ala onuň talagynyň berilmegine we kakasynyň ölümne sebäp bolan aýaldan ar almak üçin Şadyýar hatyny masgaralap öldürmäge idin berendigi aýdylýar. Ümmi Aly hyzmatkär gullary bilen bile Şadyýar hatyny Gyzyl diňden çykaryp onuň eşiklerini sypyrýarlar we öñki melikäni ýalaňaç ýagdaýda urup-ýenjip, gamçylap öldürýärler. Ertesi gün Şadyýar hatynyň urlup öldürlen ýalaňaç jesedi Kair galasynyň golaýyndaky hendekden tapylýar. Soltan Aýbegiň ölmüne sebäp bolan Muhsin el-Jorgi we kyrk hyzmatkär hem ölüme höküm edilýär.

Şadyýar hatyn Kairiň Ibni Tulun metjidiniň golaýyndaky türbede jaýlanypdyr. Bu türbäniň arhitektura gurlusy yslam arhitekturasynyň iň gowy nusgalarynyň biri hasaplanýar. Türbäniň içindäki mährap Konstantinoldan ýörite getirilip, mozaika ussalary tarapyndan sünnälenip ýasalan "ömür agajy" mozaikasyny şekillendirýär.

Türbäniň içindäki ağaç sütünleriň ýüzüne ýazylan kufy ýazgylar hem käbir ýerleri zaýalanandygyna garamazdan hatdatlyk sungatynyň iň ajaýyp nusgalarynyň biri bolup durýar.

### • **Şadyýar hatyn Müsür folklorında**

Şadyýar hatyn Müsüriň uzak ýyllaryň dowamynda ýazylan folklor eseri "Syrat El-Zagir Baýbars ("Beýbarsyň özür beýany)" atly dessanyň baş gahrymanlarynyň biridi. Bu dessan göwrümi taýdan uly bolup, müňlerçe sahypa ýetýär. 1923-nji ýylда Kairde neşir

edilen bir redaksiýasynda dessanyň sahypasy 15 müň sahypa ýetipdi. Bu eser Mamlýuklar döwründe ýazylyp başlanypdyr, Müsüriň Osmanly türkmen döwletiniň düzümünde bolan ýyllary hem dessanyň ýazylmagy dowam edipdir, iň soňky görnüşini bolsa biziň döwrümize golaý döwürde alypdyr. Dessen käte realistik, käte hyýaly epizodlarda beýan edilmek bilen birlikde, müsürlileriň Beýbarsdyr Şadyýar hatyna bolan asyrlara çeken içgin gyzyklanmasyny şaýatlyk edýär.

Dessanyň hyýaly epizodlarynda Şadyýar hatyn (Şejer-ud-Dürr) halyf Muktediriň "Patma Sarajat-El-Dürr" atly gyzy diýip görkezilýär.\* Halyf Muktediriň döwründe halyfyň mülklerine mongollar cozupdyr. Sarajat-El-Dürr ("Dürleriň daragty") ady oňa kakasyň dürlər bilen bezelen eşikleri geýdirendigi sebäpli döräpdir. Sarajat-El-Dürr Müsüriň melikesi bolmagy arzuw edendigi sebäpli kakasy ony Salyh Eýýuba durmuşa çykarypdyr. Salyh Eýýup hem häkimiýeti öz elinde saklap galmak üçin halyfyň gyzyna (ýa-da gyzlygyna) öýlenipdir. Çagaka Müsure gul edilip getirilen Beýbarsy Sarajat-El-Dürr diýsem gowy görüp, ony öz çagasy kimin ulaldypdyr. Aýbak el-Türkmeni erbet niýetli adam we ol Müsüriň agalygyny Sarajat-El-Dürdir Salyh Eýýubyň elinden almak üçin gelipdir. Sarajat-El-Dür Aýbaky gylyçlap öldürýär, emma onuň ogly tarapyndan kowalanýar we ondan gutuljak bolup galanyň diwaryndan gaçyp ölüyär.

---

\* Dessanyň käbir wersiýalarynda Sarajat-El-Dürr halyf Muktediriň kakasy Kamil Billahyň gyrnagyndan bolan gyzydyr we Muktedir ony özüne gyzlyk edinýär.